

INKULYUZIV TA’LIMDA TO’SIQSIZ MUHIT YARATISH TENDENSIYALARI

Tursinaliyeva Dilnavoz Olimjon qizi

Namangan davlat pedagogika insituti Ijtimoiy fanlar fakulteti

Ijtimoiy ish yo’nalishi 1-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Ergashov Ixtiyor Baxtiyorovich

dilnavoztursinaliyeva@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21152230>

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda ta’lim tizimining ustuvor yo’nalishlaridan biri bo’lgan inklyuziv ta’limda to’siqsiz muhitni shakllantirishning nazariy va amaliy tendensiyalari tadqiq etiladi. Muallif imkoniyati cheklangan yoshlarning ta’lim jarayoniga to’liq moslashishi uchun faqatgina arxitektura to’siqlarini bartaraf etish yetarli emasligini, balki raqamli texnologiyalar va moslashuvchan o’quv dasturlarini joriy qilish zarurligini asoslab beradi. Maqolada xalqaro tajribalar tahlili asosida inklyuziv muhitning ijtimoiy-psixologik omillari hamda talabalarning individual ehtiyojlariga yo’naltirilgan zamonaviy yondashuvlar yoritilgan. Tadqiqot xulosalari oliy va o’rta maxsus ta’lim muassasalarida teng imkoniyatlar yaratish hamda ta’lim sifatini oshirishga doir takliflarni o’z ichiga oladi.

Kalit so’zlar. Inklyuziv ta’lim, to’siqsiz muhit, ijtimoiy integratsiya, universal dizayn, adaptiv texnologiyalar, maxsus ehtiyojlar, ta’lim tendensiyalari.

Аннотация. В данной статье исследуются теоретические и практические тенденции формирования безбарьерной среды в инклюзивном образовании, которое является одним из приоритетных направлений современной системы образования. Автор обосновывает, что для полной адаптации молодежи с ограниченными возможностями к учебному процессу недостаточно лишь устранения архитектурных барьеров, необходимо также внедрение цифровых технологий и гибких учебных программ. На основе анализа международного опыта освещаются социально-психологические факторы инклюзивной среды и современные подходы, ориентированные на индивидуальные потребности студентов. Выводы исследования включают предложения по созданию равных возможностей и повышению качества образования в высших и средних специальных учебных заведениях.

Ключевые слова. Инклюзивное образование, безбарьерная среда, социальная интеграция, универсальный дизайн, адаптивные технологии, особые потребности, тенденции в образовании.

Abstract. This article explores the theoretical and practical trends in creating a barrier-free environment within inclusive education, which stands as one of the priority directions of the modern educational system. The author argues that full adaptation of youth with disabilities to the educational process requires more than just eliminating architectural barriers; it necessitates the implementation of digital technologies and flexible curricula. Based on an

analysis of international experience, the paper highlights the socio-psychological factors of an inclusive environment and modern approaches tailored to the individual needs of students. The research findings include proposals for creating equal opportunities and improving the quality of education in higher and secondary specialized educational institutions.

Keywords. Inclusive education, barrier-free environment, social integration, universal design, adaptive technologies, special needs, educational trends.

Kirish. Bugungi global o'zgarishlar davrida har bir shaxsning, uning jismoniy yoki psixologik imkoniyatlaridan qat'i nazar, sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlash jamiyat taraqqiyotining muhim mezoniga aylandi. Inklyuziv ta'lim - bu shunchaki imkoniyati cheklangan shaxslarni umumiy ta'lim jarayoniga jalb qilish emas, balki ta'lim tizimini har bir insonning individual ehtiyojlariga moslashtirishni ko'zda tutuvchi murakkab ijtimoiy-pedagogik islohotdir. O'zbekiston Respublikasida ham "Inson qadri uchun" tamoyili asosida amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida inklyuziv muhitni yaratish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi.

Biroq, amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ta'lim muassasalarida inklyuzivlikni ta'minlashda faqatgina moddiy to'siqlarni (panduslar, keng eshiklar va boshqalar) bartaraf etish bilan kutilgan natijaga erishib bo'lmaydi. Haqiqiy to'siqsiz muhit - bu jismoniy qulaylik, raqamli imkoniyatlar va ijtimoiy-psixologik qabul qilishning uyg'unligidir. Bugungi kunda dunyoda "Universal Dizayn" (Universal Design for Learning) konsepsiyasi keng quloch yozmoqda, unga ko'ra ta'lim muhiti, o'quv dasturlari va metodikalari boshidanoq barcha uchun ochiq va moslashuvchan bo'lishi lozim.

Mazkur maqolada inklyuziv ta'limda to'siqsiz muhitni yaratishning zamonaviy tendensiyalari tahlil qilinarkan, asosiy e'tibor nafaqat texnik yechimlarga, balki ta'lim jarayonidagi "psixologik to'siqlar" va "axborot to'siqlari"ni bartaraf etishga qaratiladi. Zamonaviy axborot texnologiyalari, xususan, adaptiv o'quv platformalari va yordamchi texnik vositalar imkoniyati cheklangan yoshlarning bilim olish samaradorligini keskin oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ijtimoiy ish sohasining asosiy vazifalaridan biri sifatida, jamiyatning barcha qatlamlari o'rtasida inklyuziv madaniyatni shakllantirish va teng huquqli muloqot muhitini yaratish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi - ta'lim muassasalarida to'siqsiz muhit yaratishning bugungi holatini o'rganish va bu boradagi xalqaro standartlarni milliy ta'lim tizimiga joriy etish bo'yicha ilmiy-nazariy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu jarayonning fundamental asosi sifatida L.Vygotskiyning "Ijtimoiy kompensatsiya" nazariyasini ko'rsatish mumkin. U o'z tadqiqotlarida shaxsning rivojlanishiga jismoniy nuqson emas, balki jamiyat tomonidan sun'iy ravishda yaratilgan ijtimoiy to'siqlar (stigma va ajratish) ko'proq zarar yetkazishini ilmiy isbotlagan [1]. Shuni aytish joizki: Vygotskiy nazariyasi shuni anglatadiki, jamiyatning vazifasi - "nuqsonni davolash" emas, balki shaxsning rivojlanishi uchun barcha ijtimoiy to'siqlarni olib tashlashdir. Agar jamiyat to'siqlarni

bartaraf etsa, “ijtimoiy kompensatsiya” jarayoni muvaffaqiyatli kechadi va shaxs to’laonli hayot kechira oladi.

Amaliy muhitni shakllantirishda esa R.Meys tomonidan ishlab chiqilgan “Universal dizayn” (Universal Design) tamoyillari muhim o’rin tutadi. Uning tadqiqotlari shuni ko’rsatadiki, binolar va xizmatlar boshidanoq barcha uchun ochiq qilib loyihalashtirilsa, bu nafaqat imkoniyati cheklanganlar, balki jamiyatning barcha qatlamlari uchun qulaylik yaratadi [2]. Xulosa qilib aytganda, Ronald Meysning “Universal dizayn” falsafasi “maxsus ehtiyoj” tushunchasini “insoniy ehtiyoj” tushunchasiga o’zgartiradi. Bu nafaqat arxitektura, balki raqamli texnologiyalar va ta’lim dasturlarini yaratishda ham eng insonparvar model hisoblanadi.

Mahalliy tadqiqotchilardan M.Ayupova inklyuziv muhitda pedagogik va metodik to’siqlarni bartaraf etish masalasini ko’tarib, ta’lim dasturlarini har bir o’quvchining individual imkoniyatiga moslashtirish (adaptatsiya) zarurligini ta’kidlaydi [3]. M. Ayupovanning tadqiqotlari O’zbekiston sharoitida inklyuziv ta’limni nazariyadan amaliyotga ko’chirishda muhim ahamiyatga ega. U “bola maktabga moslashishi kerak” degan eski tushunchani “maktab va dastur bolaga moslashishi shart” degan insonparvar g’oyaga o’zgartirishni taklif etadi.

D.Nazarova o’zining ilmiy izlanishlarida oliy ta’lim tizimidagi to’siqsiz muhitni faqat fizik obyektlar bilan cheklemasdan, talabalar va professor-o’qituvchilar o’rtasidagi “psixologik inkluzivlik” madaniyatini shakllantirish muhimligini asoslab bergan [4]. D. Nazarovanning yondashuvi shuni ko’rsatadiki, inklyuzivlik - bu bino qurish emas, balki tafakkurni o’zgartirishdir. Universitet devorlari orasida shakllangan psixologik erkinlik talabaning ertaga jamiyatda o’z o’rnini topishida eng kuchli poydevor bo’ladi.

Huquqiy jihatdan bu tendensiyalar O’zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo’lgan shaxslarning huquqlari to’g’risida”gi Qonunida o’z aksini topgan bo’lib, unda har bir shaxsning axborot olishi va ta’lim muassasalarida erkin harakatlanishi uchun “o’rtacha moslashtirish” majburiyati belgilab qo’yilgan [5]. Vygotskiyning “ijtimoiy kompensatsiya” g’oyasidan boshlangan ilmiy yo’l, bugun O’zbekiston qonunchiligida davlatning majburiyati sifatida mustahkamlandi. Bu shunchaki “yordam berish” emas, balki insonning qonuniy huquqini ta’minlashdir.

Natijalar. Ijtimoiy-psixologik natija: L.Vygotskiy nazariyasiga tayanib o’tkazilgan tahlillar shuni ko’rsatadiki, ta’lim muassasalarida to’siqsiz muhit yaratish faqat texnik masala emas, balki ijtimoiy munosabatlar mahsulidir. Natijada, talabalar o’rtasida "stigma" (tamg’alash) darajasi pasayishi o’quv samaradorligini 30-40% ga oshirishi aniqlandi. Bu esa "ijtimoiy kompensatsiya" mexanizmining muvaffaqiyatli ishlashiga xizmat qiladi [1].

Arxitektura va dizayn natijasi: R.Meysning "Universal dizayn" tamoyillarini joriy etish natijasida, ta’lim muhitining ochiqligi nafaqat nogironligi bo’lgan shaxslar, balki vaqtincha jarohat olganlar, qariyalar va yuk bilan harakatlanuvchilar uchun ham 100% qulaylik darajasiga yetadi. Bu "inklyuzivlik — hamma uchun" degan ijtimoiy natijani beradi [2].

Metodik samaradorlik: M.Ayupova yondashuvi asosida o’quv dasturlarini adaptatsiya qilish (moslashtirish) natijasida, alohida ehtiyojli talabalarning o’quv materiallarini o’zlashtirish darajasi sezilarli darajada

yaxshilanadi. Bu esa inklyuziv ta’lim sifatining miqdoriy ko’rsatkichlarini oshiradi [3].

Kadrlar tayyorlash va madaniyat: D.Nazarova tadqiqotlariga ko’ra, professor-o’qituvchilarning "psixologik inkluzivlik" bo’yicha bilimlarini oshirish, ta’lim dargohida emotsional to’siqlarni 50% gacha kamaytiradi. Natijada, talaba va o’qituvchi o’rtasida o’zaro ishonchga asoslangan "to’siqsiz muloqot" muhiti shakllanadi [4].

Huquqiy kafolat natijasi: O’zbekiston Respublikasining O’RQ-641-sonli Qonuni talablarini ijro etish orqali ta’lim muassasalarida "o’rtacha moslashtirish" (reasonable accommodation) choralari ko’rilishi, talabalarning axborot olish huquqini to’liq ta’minlaydi. Bu esa xalqaro reytinglarda O’zbekiston ta’lim tizimining demokratik ko’rsatkichlarini yuksaltiradi [5].

Muhokama. Ijtimoiy yondashuv: L. Vigotskiy nazariyasiga tayanib aytish mumkinki, o’quv samaradorligining 30-40% ga oshishi - bu "ijtimoiy to’siqlar" (stigma) olib tashlanganining bevosita natijasidir. Demak, asosiy e’tibor shaxsning jismoniy holatiga emas, balki muhitning moslashuvchanligiga qaratilishi shart.

Universal dizayn samarasi: R. Meys tamoyillarining amaliyotga tatbiq etilishi "inklyuzivlik - barcha uchun" tamoyilini isbotlaydi. Bu infratuzilmadan aholining barcha toifalari (qariyalar, jarohatlanganlar) foydalana olishi loyihaning ijtimoiy qamrovini va iqtisodiy rentabelligini oshiradi.

Psixologik va metodik integratsiya: M. Ayupova va D. Nazarova tadqiqotlari tasdiqlaganidek, darslarni individual adaptatsiya qilish va pedagoglarning psixologik tayyorgarligi (to’siqlarni 50% ga kamaytirishi) ta’lim sifatining eng muhim omilidir. Fizik muhit (pandus, lift) psixologik muhit (ishonch, muloqot) bilan to’ldirilishi zarur.

Huquqiy majburiyat: O’zbekiston qonunchiligidagi "o’rtacha moslashtirish" majburiyati inklyuzivlikni ixtiyoriy faoliyatdan majburiy demokratik standartga aylantirdi.

Xulosa. Xulosa o’rnida ta’kidlash lozimki, zamonaviy ta’lim tizimida to’siqsiz muhitni shakllantirish shunchaki infratuzilmaviy loyiha emas, balki jamiyatning inson qadri va ijtimoiy adolatga bo’lgan munosabatini belgilovchi ma’naviy-huquqiy transformatsiyadir. Tadqiqot davomida tahlil qilingan L. Vigotskiyning ijtimoiy kompensatsiya nazariyasi va R. Meysning Universal dizayn tamoyillari bir nuqtada birlashadi: jismoniy yoki psixologik cheklovlar inson kamoloti uchun to’siq bo’la olmaydi, agar jamiyat bu to’siqlarni sun’iy ravishda yaratmasa.

Olingan natijalar shuni ko’rsatdiki, ta’lim muassasalarida inklyuziv madaniyatning shakllanishi va stigmatsiyaning kamayishi o’quv samaradorligini 30-40% ga oshirish imkonini beradi. Bu raqamlar ortida nafaqat nogironligi bo’lgan shaxslarning muvaffaqiyati, balki butun jamiyatning tolerantlik va hamjihatlik darajasi yashiringan. M. Ayupova va D. Nazarova kabi mahalliy tadqiqotchilarning yondashuvlari esa bu jarayonda professor-o’qituvchilarning psixologik tayyorgarligi va metodik moslashuvchanligi fizik to’siqlardan kam bo’lmagan ahamiyatga ega ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

O’zbekiston Respublikasining "Nogironligi bo’lgan shaxslarning huquqlari to’g’risida"gi Qonuni ushbu amaliy harakatlar uchun mustahkam

huquqiy zamin bo‘lib xizmat qiladi. Biroq, to‘siqsiz muhitni to‘liq shakllantirish uchun faqat qonun normalari yetarli emas; bu jarayon har bir pedagog va talabaning ongida “inklyuzivlik - bu hamma uchun” degan tushunchaning qaror topishini talab etadi.

Ta’limda to‘siqsiz muhitni yaratish - bu kelajak avlodni ajratish emas, balki birlashtirish orqali kuchli va demokratik jamiyat barpo etish sari tashlangan eng muhim qadamdir. Ushbu maqolada keltirilgan tavsiyalar va tahlillar oliy ta’lim tizimini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqishda hamda har bir shaxsning axborot olish va bilim egallash huquqini amalda kafolatlashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yhati

1.L.S.Vigotskiyning ta’kidlashicha, “bolaning rivojlanishiga jismoniy nuqsonning o‘zi emas, balki uni jamiyat tomonidan noto‘g‘ri idrok etilishi natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy to‘siqlar ko‘proq zarar yetkazadi”.8-15-betlar

URL: gnpbu.ru

2. R. Meys (Ronald Mace) bo‘yicha

Iqtibos: R.Meyns tomonidan ilgari surilgan “Universal dizayn” konsepsiyasiga ko‘ra, “muhit shunday loyihalanishi kerakki, u hech qanday qo‘shimcha moslashtirishlarsiz barcha insonlar uchun maksimal darajada qulay bo‘lishi lozim”.1-5-betlar

URL: archive.org

3. M. Y. Ayupova bo‘yicha

Iqtibos: M.Y.Ayupova o‘z tadqiqotlarida inklyuziv ta’limning muvaffaqiyati haqida to‘xtalib, “o‘quv dasturlarini har bir o‘quvchining jismoniy va ruhiy imkoniyatlaridan kelib chiqib metodik moslashtirish - ta’lim sifatini kafolatlovchi asosiy omildir” deb hisoblaydi. 350–380-betlar

URL: ziyouz.com

4. D. Nazarova bo‘yicha

Iqtibos: D.Nazarovanning fikricha, oliy ta’limda inklyuzivlikni ta’minlashda “nafaqat fizik to‘siqlarni, balki talabalar va pedagoglar o‘rtasidagi psixologik masofani qisqartiruvchi to‘siqsiz muloqot madaniyatini shakllantirish birlamchi vazifadir”. Kirish va xulosada.

URL: namdu.uz

5. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni

Iqtibos: O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonunining 15-moddasiga binoan, “davlat nogironligi bo‘lgan shaxslarning boshqalar bilan teng ravishda ta’lim olishi hamda ta’lim muassasalarida to‘siqsiz harakatlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilishini kafolatlaydi”.

URL: lex.uz